

ПЕРЕДМОВА

Останні 15 років незалежності України не вщухають розмови про створення на її території єдиної Помісної православної церкви, щоб об'єднала у своїх лавах провідні церкви православного віросповідання.

Одним із перших на державному Олімпі заговорив про це питання колишній Президент Л. Кучма. У 1998 р. на Конгресі української інтелігенції і на початку 2000 р. на Урочистому святкуванні 2000-ліття Різдва Христового останній заявив про необхідність об'єднання українського православ'я і створення єдиної Помісної православної церкви. Але відсутність політичної волі і, ймовірно бажання, не дало Президентові можливості реалізувати свої гасла.

Нового подиху надав цій ідеї сьогodнішній Президент В. Ющенко, який з приходом до влади почав активно підтримувати реалізацію ідеї створення єдиного православного простору в країні незалежного від Кремля. Саме за його підтримки у країні почали скликатися Всеукраїнські церковно-громадські форуми «За Українську Помісну Православну Церкву» (Перший форум було скликано 13 грудня 2005 р. у Державному оперному театрі України), конференції та симпозиуми з питань об'єднання церков.

Вершиною зазначених прагнень стало створення у вересні 2009 р. Синодами УПЦ обох патріархатів робочої групи для ведення переговорів щодо подолання найбільш гострих розбіжностей. З такою ініціативою виступила УПЦ КП, метою якої є створення помісної православної церкви, про яку так часто говорить наш Президент. Таким чином, перший крок зроблено і хоча мало ймовірно, що Москва «відпустить» Українську церкву та погодиться на її автокефалію, але є надія визнання Московським патріархатом УПЦ КП Церквою, а не вважати, як зараз, «релігійним угрупованням», що могло б стати першим кроком для ведення подальших переговорів та сприяти подоланню міжнародної ізоляції УПЦ КП.

Подолання розбіжностей в українському православ'ї неможливе без урахування історичної складової, важливим етапом якої є міжвоєнний період. Саме цей час до сьогodні приваблює увагу як істориків, так і релігієзнавців, краєзнавців, духовенство та інших дослідників історії церкви.

Територіальні рамки дослідження визначаються територією України у 1920-1930-х роках, а також Республікою Крим, що належала до РСФРР, але у церковному відношенні на певному етапі офіційно підпорядковувалася Києву. Окрім того, ця територія протягом усього часу органічно була поєднана із українським екзархатом РПЦ.

Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють період 1922-1939 років, оскільки у ці роки відбувся процес розколу РПЦ і виникнення найбільших українських розколів – обновленства (1922-1939 рр.), Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (1923-25 рр.), Соборно-єпископської церкви (1925-1939 рр.). Верхньою межею є початок Другої світової війни, приєднання до УРСР західних територій, що поклато початок якісно новим процесам у середовищі українського православ'я. Окрім того, саме з цим періодом пов'язано в історіографії більше всього «білих плям», замовчувань, тенденційності, всіляких перекручень, породжених потребами в обґрунтуванні курсу на «рішучу» боротьбу з релігією, що був визначений партією більшовиків.

Зазначаючи *рівень розробки* тематики у вітчизняній історіографії треба зауважити, що в останні десятиліття у зв'язку з демократичними процесами на пострадянському просторі та новим церковними розколами (відродилися УАПЦ та ІПЦ, з'явився Київський Патріархат) знову з'явився інтерес до історії церковних рухів, як обновленського, так і автокефального характеру. Розвал Радянського Союзу та заборона діяльності комуністичної партії привели до розсекречення багатьох фондів центральних та місцевих архівів, а також відомчих архівів СБУ, які відразу ж знайшли своїх дослідників, що почали планомірно розкривати так звані «білі плями» історії 20-30-х років ХХ ст. Однією з них є розкол у Російській православній церкві (РПЦ), що з'явився у 1922 році і мав порівняно значний вплив на духовне життя тогочасного віруючого населення СРСР та, зокрема, України.

В українській історичній науці одним з перших дослідників, які звернулися до історії Російської православної церкви в Україні 20-30-х років ХХ ст. і, зокрема, до історії новітніх конфесій РПЦ, є полтавський дослідник В. Пащенко. З-під його пера вийшла низка робіт, присвячених обновленському рухові в Україні, історії Соборно-єпископської церкви та «Істинно-православної церкви» [1]. Ці роботи тією чи іншою мірою повторюють одна одну як у фактологічному матеріалі, так і у висновках.

Для висвітлення теми автор залучає значний шар недосліджених документів КП(б)У ЦДАГО України (ф.1) та Полтавського держархіву (ф. П-9032), окремі справи головного управління СБУ. У результаті використання звуженого матеріалу (звіти ДПУ, рішення партійних органів, судові справи – поза увагою автора залишилися документи церковного походження) разом із деякими тенденційними підходами автора до оцінки обновленського руху приводять його інколи до помилкових висновків.

Відразу ж автор схиляється до думки, вважаючи її «більш об'єктивною», що «причиною виникнення обновленського руху є бажання тодішнього партійно-державного керівництва Радянської Росії бачити на чолі православної церкви духовенство абсолютно лояльне у ставленні до радянської влади» і головна роль тут належить ВНК та ОДПУ [2], забуваючи при цьому, що обновленські ідеї та їх організаційне оформлення відновилися після Лютневої революції 1917 р., коли ні про яке ВНК чи ОДПУ не було й мови. У даному ракурсі радше було б стверджувати про цілеспрямовану підтримку цих невеликих організацій у подальшому, після їх провалу на Всеросійському Соборі 1917-1918 рр.

Також нам видається необ'єктивною оцінка популярності обновленства та його духовенства. Говорячи про те, що «обновленський рух не користувався особливою популярністю серед віруючих» [3], автор суперечить самому собі, вказуючи на цифру в 3500 парафій станом на 1 січня 1926 року [4], що становить бл. 60% від кількості тихонівських парафій (а це, на наш погляд, чимало!). Крім того, базуватися лише на даних Полтавської губернії, де обновленство мало чи не найменшу популярність в Україні, і робити висновки про непопулярність руху для усєї республіки – є досить сумнівним [5]. Необ'єктивність оцінки автора підтверджується й тим, що, скажімо, при оцінці діяльності УАПЦ він твердить про її «несподіваний успіх», хоча кількість парафій УАПЦ ніколи не перевищувала 1500 [6].

У результаті такого підходу автор стверджує про чи не «найголовнішу» роль ДПУ в обновленстві, де воно розставляє сексотів та агентів, через яких керує церковним життям [7], приховуючи те, що така ж кількість агентури працює і в тихонівській церкві та інших конфесіях [8]. Малоімовірним є висновок автора про невиправданість надій ДПУ на розкладання патріаршої церкви обновленським рухом, що привело до втрати до нього інтересу з боку радянської влади [9]. Краще було б стверджувати (і це показує подальший розвиток подій), що на кінець 20-х років обновленство вже зробило свою справу, що й дало можливість владі взяти під контроль Патріаршу РПЦ в 1927 р., провести «малою кров'ю» кампанію боротьби з релігією 1929-1930 рр., під час якої було закрито більшу частину православних храмів України незалежно від їх приналежності до тієї чи іншої течії тощо.

Висвітлення інших продуктів розколу РПЦ – Соборно-єпископської церкви, «ІПЦ» є фрагментарним і уривчастим. Так, наприклад, досліджуючи виникнення руху «істинно-православних», автор спирається переважно на один том однієї кримінальної справи, а саме XX том, де знаходиться звинувачувальний висновок, а отже, подається т. зв. «інтерпретація» подій крізь призму органів держбезпеки, що накладає

відбиток як на історичній реконструкції В. Пащенко, так і на висновках автора. Але треба віддати належне авторові, що він є чи не найпершим дослідником цих питань в українській історіографії, якого можна назвати «фундатором» школи з вивчення історії українського православ'я ХХ ст., що на сьогодні випустила у світ не одного кандидата та доктора наук, серед яких відомі дослідники Ю. Волошин, А. Киридон, Р. Сітарчук, Ю. Вільховий, Г. Лаврик, Л. Бабенко та інші.

Продовжила вивчення даної теми у своїх роботах Е. Слободянюк [10]. Підрахувавши кількість парафій в Україні, автор дійшла висновку, що поширення православних конфесій залежало від територіальних особливостей регіону. Обновленство краще поширювалося у південно-східних районах [11], але чому це відбувалося, автор не пояснює. Також дана «гіпотеза» є досить сумнівною, бо, скажімо, у Миколаївській та Першотравенській округах більшість православних парафій були обновленськими, а у Херсонській та Одеській – значна більшість – тихонівські парафії [12]. Таким чином, цей висновок досить непевний. До того ж автор не враховує територіально-адміністративних змін, що відбувалися постійно протягом 20-х років, що значно впливало на статистичні дані.

Дослідниця вказує на залежність рівня впливу тих чи інших течій православ'я від територіального (а відповідно, і національно-соціального) поширення, але як відбувається ця залежність, автор не пояснює, що робить її слова безпідставними.

Неможливо погодитися з висновком автора, яка твердить, що «приналежність до певної конфесії визначалась значною мірою ставленням держави до даної течії». Цим автор пояснює досить *високу* частку (23 %) релігійних громад по всій Україні, які прийняли обновленство [13]. Але за такого твердження незрозуміло, чому тихонівці мали найбільшу кількість парафій при активній протидії державної влади та боротьбі з ними інших православних конфесій в Україні.

З теоретико-методологічного боку робота дуже слабка, більшість фактичного матеріалу та висновків перегукується з роботами В. Пащенко та А. Зінченка [14], що дає підстави говорити про частковий плагіат та відсутність оригінальних думок.

Досить цікавою є робота харківського дослідника В. Силантьєва, що присвячена взаємовідносинам більшовицької влади та РПЦ [15] і яка пізніше лягла в основу його дисертаційного дослідження [16]. Розколу автор приділяє значну увагу, виділивши історію обновленства в окремий розділ [17]. У більшості фактичного матеріалу його робота перегукується з роботами В. Пащенко (у зв'язку з використанням як основного джерела фонду ЦК КП(б), що зберігається в ЦДАГОУ), але, на відміну

від останнього, він схиляється до думки, що обновленський рух – це не винятково «творіння» більшовицької влади, а закономірний процес, свідченням якого є три етапи розвитку обновленства, які виділяє автор [18]. Таким чином, його точка зору на проблему виникнення та періодизацію руху збігається із авторами радянського часу. Щодо інших конфесій – ІПЦ та БОПУПАЦ, то автор залишає їх поза увагою свого дослідження.

Питання про розкол та боротьбу з церковною опозицією порушують у своїх статтях С. Білокінь [19] і В. Войналович [20]. Перший на підставі значної кількості нових документальних даних із кримінальних справ репресованих реконструює процес ліквідації єпископської опозиції обновленству в Київській митрополії, розглядає зародження ідеологічної основи ІПЦ та роль органів держбезпеки у захопленні влади обновленцями. Другий аналізує переважно московські події, але в роботі досить детально висвітлено «справу» митрополита Михайла (Єрмакова), який зайняв рішучу антиобновленську позицію, що обмежило вплив цього руху на Київщині [21].

Оригінальною, більш теоретичною, ніж фактологічною роботою, що покликана змінити погляд на взаємовідносини держави та православ'я у міжвоєнний період і, зокрема, на причини появи обновленського руху в РПЦ є стаття відомого кримського дослідника Ю. Катуніна [22]. Автор відмічає, що більшість робіт з історії обновленства страждають односторонністю висвітлення проблеми. Оглядом аналізуючи взаємовідносини держави та православ'я синодального періоду та позицію РПЦ після Жовтневої революції, проводячи історичні паралелі, автор дійшов висновку: «Багато проблем церкви в цей час виникли не тільки з вини держави, але й спровоковані самою церквою, її вищим керівництвом, а виникнення обновленського руху – це спроба найбільш радикальних кіл релігійних діячів православ'я врятувати церкву не тільки від загрози її ліквідації з боку органів державної влади, але й від усунення загрози її саморуйнування, самоліквідації» [23]. Треба відзначити, що здебільшого історична аргументація автора досить переконлива і їй важко суперечити й не погодитися з ним.

Завершальний етап історії обновленської церкви розглядає у своїй роботі О. Лисенко [24]. Аналізуючи цифрові дані та звіти Управління у справах РПЦ, автор приходиться досить вірогідного висновку, що «потепління, яке настало у стосунках між РПЦ і радянським режимом у 1943 р. стало для «обновленців» початком кінця, оскільки держава прагнула мати в РПЦ монолітну, єдину організацію для перетворення її у державну церкву» [25]. Цінними також є додатки, вміщені у кінці книги, які дають уявлення про кількісні зміни у православних конфесіях

в Україні протягом 1943-1946 рр., які показують про поступове й остаточне зникнення обновленської церкви в Україні.

Продовжила історіографічні традиції полтавської школи з державно-церковних відносин А. Киридон, яка почала працювати над проблемою державно-церковних разом із В. Пашенком ще на початку 1990-х років [26]. На порозі тисячоліть дослідниця знову повертається до роботи над вказаною тематикою, що відзначилося великою кількістю статей, положення яких увійшли до двох монографій [27] та дисертаційного дослідження [28].

Перша монографія «Більшовицька держава і православна церква в Україні» є доповненим варіантом колишніх робіт В. Пашенка (із фактичним збереженням тих же помилок як фактологічного, так і загального характеру, про які вже було зазначено вище), але в доповненому варіанті, які були здійснені співавтором: подано історіографічний аналіз проблеми, з'ясовано засади політико-правової моделі державно-церковних відносин в Україні (1917 – початок 1920-х років); визначено основні тенденції розвитку українського національного церковного руху (1917 – початок 1920-х років); залучено до наукового обігу низку нових архівних матеріалів про вилучення церковних цінностей у період 1921-1923 рр.; подано основні етапи розвитку обновленського руху в Україні; проаналізовано розвиток та особливості автокефального руху в Україні; обґрунтовано загальні висновки дослідження [29]. Таким чином, було посилено загальний теоретичний рівень роботи при збереженні фактичного матеріалу.

Зовсім інший характер має друга монографія, що лягла в основу дисертаційної роботи. Дослідниця зуміла поставити в центрі свого дослідження при розгляді державно-церковних відносин досить нову для сучасної вітчизняної історіографії концептуальну основу – трикомпонентний ланцюг «держава – церква – суспільство», тобто вивчення проблеми крізь призму віруючого населення, церковних інституцій і владних структур. Автор підкреслює, що, на відміну від більшості досліджень попередників, які переважно відповідали на питання «що?» і «як?», А. Киридон намагається відповісти на питання «чому?», що їй деякою мірою вдається. Особливий інтерес у розрізі нашої проблематики представляють розглянуті дослідницею питання узагальнення щодо місця державних органів у церковній політиці та загальна характеристика релігійної палітри УСРР 1920-30-х років [30].

У той же час треба відмітити, що третім компонентом «церква» у роботі виступає лише одна конфесія – УАПЦ-УПЦ, а це залишає для подальших дослідників велику лакуну всіх цих питань, бо в історіографії і, насамперед, українській, ще залишається низка задач, які вимагають

свого розв'язання: окремі аспекти історії обновленської церкви в Україні, РПЦ – українського екзархату, слабо вивченими залишаються питання історії ІПЦ-ІПХ, БОПУПАЦ, СЄЦ, регіональних особливостей розвитку православних конфесій, роль КП(б)У, НКВС та їх органів у розколі РПЦ 1925 і 1927 років тощо.

Тривалий час над питаннями розвитку православних конфесій у міжвоєнний період працює запорізький дослідник О. Ігнатуша, сфера інтересів якого охоплює практично увесь спектр зазначеної проблематики. Його роботи відрізняє глибина проробки матеріалу, широка репрезентативність джерел (це один із небагатьох дослідників, який у своїх роботах використовує архівні матеріали близько двох десятків архівосховищ України та Російської Федерації), що дає можливість відтворити маловідомі сторінки історії православ'я в Україні, цивілізаційний підхід у вивченні конфесій та визначенні причинно-наслідкових зв'язків, урахування соціального фактору в релігійному житті тощо. За останні два десятиліття вченим було опубліковано більше п'ятдесяти статей, які переважно стосуються питань історії УАПЦ, розколу РПЦ, державно-церковних відносин, історіографії та джерелознавства [31].

Усі ці роботи лягли в основу монографії та дисертаційного дослідження автора [32]. У цих працях досить новим є розгляд розколу православ'я в аспекті світового модернізаційного процесу. Це дало змогу по-новому побудувати схему аналізу православних конфесій 20-30-х років ХХ ст. в Україні через дослідження рівня модернізаційних процесів, адміністративного устрою, повноти автокефалії тощо. З іншого боку, це створило досить однобокий портрет інституційного розколу, втрачено внутрішнє буття церкви, роль особистості в релігійному житті, регіональні аспекти діяльності православних течій тощо. Автор пояснює та унаочнює динаміку змін православної церкви, що є ключовою для розуміння сучасних проблем і перспектив інституційного стану українського православ'я; доводить положення про спадковість реформаторського руху в церкві в Україні до і після 1917 р., зокрема у 20-30-х рр. ХХ ст., у контексті націотворення тощо.

О. Ігнатуша у своїх роботах доводить, що основою конфлікту була суперечність між українською традицією і російськими формами диктату держави над українським суспільством, а ідея трансформації церкви виростала як складова частка модернізації суспільства і повторювала етапи зростання руху за соціальні й національні права. Вчений визначає основні фактори розколу українського православ'я; пропонує два періоди в історії комуністичної модернізації суспільства, що наклали свій відбиток і на історію українського православ'я, що, на наш погляд, є доцільним і досить обґрунтованим.

Водночас робота має дещо заідеологізований характер, оскільки написана жорстко в дусі націотворчості, що створило дещо однобоку картину інституційного розколу. Викликає подив твердження автора про ігнорування більшовицькою системою регіональної специфіки розколу [33], що суперечить об'єктивній дійсності: у деяких регіонах (Поділля, Полтавщина, Київщина) вивчалися і використовувалися радянськими органами регіональні особливості, органами ДПУ виділялася специфіка церковного життя тощо. Також у дисертації автор не виправдано ігнорує виникнення та діяльність таких православних конфесій, як «Істинно-православна церква» (1928-1930 рр. роки), БОПУПАЦ на Поділлі (1923-1925 рр.), «Діяльно-Христова церква» (1924-1927 рр.) тощо, хоча у монографії ці аспекти автор розглядає побіжно [34].

Інший представник молоді «запорізької школи» Т. Бобко присвятила свою роботу ролі православного духовенства у суспільному житті України 20-30-х років ХХ ст. [35]. Уперше дослідницьку увагу було зосереджено на духовенстві як специфічному елементі соціальної структури, який став об'єктом політичних експериментів влади і соціокультурних трансформацій. На відміну від більшості попередніх праць, де стверджувалося про обмеженість громадської активності духовенства та зведення їх діяльності до боротьби за виживання, автором доведено, що духовенство виступало активним учасником суспільного процесу, а суттєве скорочення громадських функцій духовенства відбулося тільки в 1930-х рр. з утвердженням тотального контролю влади над суспільством.

Т. Бобко встановила динаміку чисельності чорного та білого духовенства в різних регіонах України, поглибила уявлення про залежність змін соціально-демографічних параметрів структури православного духовенства від трансформації політичної системи протягом 20-30-х рр. ХХ ст. Різномічне вивчення питання правового та матеріального становища категорій духовенства найбільших православних конфесій у різних регіонах України, привело її до висновку, що правовий статус, матеріальний стан духовенства визначалися ставленням віруючих до церкви та духовенства, а не лише негативним правовим полем, а політика влади мала однаково руйнівний вплив на соціальне становище духовенства усіх православних конфесій.

Дослідниця з'ясувала, що порівняно з духовенством УАПЦ більшість священнослужителів РПЦ та обновленських конфесій мали низький рівень національної самосвідомості. У той же час помилковою, на наш погляд, є думка автора, що «оновлення богослужіння та церковного життя стало відгуком на релігійні шукання та запити мільйонів віруючих», що недостатньо доведено і не підтверджується новітніми розробками.

Але, на відміну від багатьох сучасних робіт, дисертація Т. Бобко справді є неординарною та ґрунтовною розвідкою, що дає змогу з'ясувати окремі аспекти і роль духовенства в розколі, реформаційній діяльності, міжконфесійній боротьбі.

У ХХІ ст. загострилася увага вітчизняних істориків і на глибокому вивченні обновленського руху та його конфесій: «Жива церква», Синодальна церква, Українська православна автокефальна синодальна церква. Беззаперечними лідерами тут є дослідження Г. Білан [36] та С. Жилюка [37]. Г. Білан, яка присвятила свою дисертаційну роботу історії обновленського руху в Україні 20-30-х років ХХ ст., створила першу комплексну розвідку даного феномену на російсько-українському тлі. Вона дуже вдало виділила та розглянула три періоди розвитку руху, підкресливши, що «обновленство [1920-30-х років] спотворило зміст церковної реформації і повторило помилку старорежимної церкви, для якої практика служіння інтересам уряду, а не народу була причиною глибокої кризи». Але ця правильна теза привела дослідницю до хибного висновку, що «перетворення обновленства, – прогресивно-церковного, – на нежиттєздатне церковно-політичне явище відбулося внаслідок відриву від визначальних ідеологічних основ руху, згідно з якими вимагалось припинення небезкорисливого альянсу церкви з державою й зміцнення духовного зв'язку ієрархії з мирянами» [38], оскільки це йде врозріз з історією РПЦ, якій вдалося втриматися після проголошення лояльної до радянської влади Декларації митрополита Сергія 1927 р. Отже, стверджувати, що саме це була основна причина занепаду обновленства є, на нашу думку, недоречним. Саме зав'язка Г. Білан на провідній ролі держави в обновленстві 1920-30-х років і звузила проблематику роботи, призвела до низки хибних висновків і, відповідно, одностороннього підбору фактів.

Окрім цього, у своїх роботах дослідниця розкриває процес становлення українського обновленства, питання, які стояли перед фундаторами синодальної церкви, її взаємовідносини із державою тощо. Хоча роботи дослідниці й відзначаються певною сумбурністю та непослідовністю викладу матеріалу (особливо у наукових статтях), але вони мають широку джерельну основу і несуть у собі значний пласт нового фактологічного матеріалу.

Питання, які не вдалося розкрити Г. Білан, – внутрішнє життя синодальної церкви; боротьба за українізацію та автокефалію даної конфесії; апологетичні питання оновлення церковного життя – взяв на себе волинський дослідник С. Жилюк. У його першій роботі «Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні» дослідник робить спробу довести раціональність оновлення церковного життя в

сучасній Україні, проводить історичні паралелі з минулим, зокрема з оновленським рухом 20-х років. Автор намагається довести необхідність оновлення церковного життя до сучасних умов, причому значне місце приділяється питанню українізації православної церкви у 20-ті роки та ролі в даному процесі оновленської церкви. Автор вказує, що «захопившись боротьбою за парафії і вірних, що характерно в умовах існування кількох церков..., оновленська церква не реалізувала своєї програми українізації церкви. Українізація церковного життя 20-х років охопила лише парафії УАПЦ та лише частково оновленські, де священники чи миряни самі виявляли бажання слухати богослужіння українською мовою» [39].

Друга робота «Обновленська церква в Україні (1922-1928)», що лягла в основу дисертаційного дослідження, присвячена питанням історії, ідейним засадам та практичній діяльності Української православної синодальної церкви. У ній автор висвітлив діяльність Обновленської (синодальної) церкви в Україні, проаналізував державно-церковні та міжцерковні відносини 1920-х рр. З наукових позицій розкрито актуальні для сучасного православ'я проблеми автокефальності, канонічності, Вселенського визнання, мови богослужіння. Проаналізовано ідею утворення єдиної Української православної церкви, а також особливості її реформування. Але у зв'язку з тим, що автор створив свою роботу переважно на друкованих виданнях обновленської церкви, його праця має більше релігієзнавчий, ніж історичний характер, і розглядає історію обновленства у всеросійсько-всукраїнському масштабі. Значним недоліком роботи є відсутність висвітлення реалізації ідейних засад на практиці, особливо у регіональному плані, тобто даючи відповідь на питання «що хотіли?», вчений лише частково відповів на інше питання: «що отримали?». Залишилися невивченими питання міжконфесійних відносин обновленства з іншими конфесіями РПЦ, розвиток та особливості розколу на місцях, практичне втілення українізації, розвиток Синодальної церкви у період після 1928 р.

Значну увагу сучасні українські історики приділяли і регіональним аспектам розвитку та діяльності обновленського руху РПЦ.

Однією з перших праць, в якій досліджено історію православ'я в Україні в регіональному розрізі є робота А. Зінченка [40], де на основі досліджень зарубіжних авторів, великої кількості документів більшовицьких партійних комітетів, ДПУ та інших державних установ, а також фонду УАПЦ, що зберігається в ЦДАВО України, висвітлено драматичну долю національної церкви на Поділлі у першій третині ХХ ст., відтворено процес становлення національної церкви у краї, подано виразні характеристики учасників цього процесу.

Щодо РПЦ та конфесій, які відокремилися від неї, то автор не обходить і даної теми, розкриваючи взаємовідносини обновленства із УАПЦ, причому відзначається значна роль ДПУ у провокуванні міжконфесійних чвар на Поділлі. Праця досить тенденційна з деяким вибілюванням УАПЦ та негативним забарвленням інших конфесій. У той же час автор підтримує думку низки дослідників, що «несправедливо вважали всіх обновленців зрадниками, які продалися ДПУ. Було чимало священиків, які потрапили до обновленства випадково», боячись арешту [41]. Підтримує автор і думку про присутність в обновленстві ідейних діячів, які «мали щирі наміри щодо оновлення церкви» [42]. Значною заслугою автора є перше в українській історіографії вивчення провісника Соборно-єпископської церкви – Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ) та діяльності його керманича Павла Погорілка. У той же час за браком джерел комплексної реконструкції цього конфесійного угруповання досліднику створити не вдалося.

Продовжила вивчення історії православ'я на Поділлі О. Галамай, яка присвятила цьому питанню дисертаційне дослідження й низку статей [43]. Важливим є те, що проблема розглядається з позицій сучасного концептуального підходу «модернізації» українського суспільства першої третини ХХ ст., а не є звичайним переліком фактів. Автор відзначає особливості ведення політики розколу з боку радянської влади у т. зв. «прикордонній окрузі»; наголошує на штучності організації обновленської церкви на Поділлі; розкриває заходи протидії представництва РПЦ антирелігійним кампаніям тощо. На жаль, дослідниця, незважаючи на величезну джерельну базу, так і не змогла позбутися продержавної позиції в роботі, щоб подивитися на розвиток РПЦ зсередини, що наблизило розвідку до звичайних робіт державно-церковної проблематики.

Питанням розвитку православ'я у Криму присвятили свої дисертаційні роботи та низку статей Ю. Катунін, Б. Змерзлий та Р. Белоглазов [44]. Найбільший доробок з нашої проблеми має Ю. Катунін, який досить ретельно опрацював місцеві архівосховища й опублікував низку узагальнюючих монографій та спеціальних статей. Його роботи відрізняються власним баченням проблематики, глибокими узагальненнями та значною джерельною базою. У той же час детальна проробка деяких питань, зокрема боротьби органів держбезпеки з церковною опозицією, присутністю на півострові «антисергіївського руху», порівняння розвитку з іншими регіонами України та Росії в автора відсутня.

Спеціально розглядав тему обновленської церкви на півострові Б. Змерзлий, розвиткові якої у 20-х роках присвятив статтю «Обнов-

ленческое движение в Крыму: 1922-1929 гг.». Дана робота досить слабка, насамперед, у науковому плані. Стаття носить краєзнавчий характер, але події інколи подаються без хронологічної та логічної послідовності, причому автор припускається багатьох дрібних фактологічних та теоретичних помилок. Висновки, які формулює автор на с. 171, не підтверджуються статистичними даними (про матеріальне становище Кримської митрополії порівняно з доходами Сімферопольської єпархії (тихонівцями), кількість духовенства та віруючих, прихильних до всіх православних течій, що діяли на півострові). Він твердить, що «навести дані про кількість храмів... є досить складно» [45]. Але в документах (звіти адмінорганів) можна чітко простежити хоча б офіційні дані, які не завжди на користь тверджень автора про перевагу кількості тихонівських храмів над обновленськими (наприклад, станом на 1 січня 1929 р. у Криму було зареєстровано 51 групу обновленців та 46 груп тихонівців [46]), не проаналізовано кількісну залежність від національно-територіальних особливостей у різних районах півострова.

Твердження про те, що «слабкість і бездіяльність з боку обновленства, поступово приводять до втрати інтересу державних і адміністративних органів до дій останніх і, відповідно, позбавлення обновленців підтримки з їхнього боку» [47] абсолютно необґрунтоване, оскільки більшість дослідників пов'язують зміну політики стосовно тихонівців з початком співпраці митрополита Сергія (Страгородського) з органами ДПУ та зайняттям лояльної позиції по відношенню до радвлади. До того ж автор аналізує лише 20-ті роки, можливо, не знаючи, що і в першій половині 30-х років влада схилилася до обновленців, зокрема і в Криму (наприклад: арешт у Сімферополі у 1932 р. тихонівського архп. Порфирія (Гулевича) за антиобновленську агітацію [48]). Стаття написана на офіційних позиціях РПЦ, що робить її тенденційною працею, яка не може претендувати на об'єктивність.

Автор дійшов висновку, «що [обновленський] рух був *штучним витвором* (виділення наше. – О.Т.), створеним ДПУ й НКВС як один із засобів для проведення антирелігійної політики стосовно РПЦ» [49], базуючи його лише на підставі підтримки обновленства владою, що є досить сумнівним і суперечить твердженню автора про те, що «обновленський рух... зародився ще до революції, на початку ХХ ст., й активізувався відразу після повалення самодержавства» [50]. До того ж автор називає цілком об'єктивні природні причини виникнення обновленського руху в середовищі РПЦ [51].

На дещо подібних позиціях стоїть інший дослідник церковної історії Криму Р. Белоглазов, який присвятив окремий розділ дисертаційного дослідження ставленню влади Кримської АР до староцерковної та

обновленської течій у РПЦ. Але, на відміну від Б. Змерзлого, дослідник стверджує, що «органи влади [лише] *сприяли* (виділення наше. – О.Т.) появі опозиції» [52].

Розвиткові церковно-державних відносин на Донбасі присвячені дисертаційні дослідження О. Форостюка [53] та А. Фесенка [54]. Хоча обидві роботи виконані в розрізі зазначеної тематики, але торкаються і питань розколу РПЦ, його рушійних сил, ролі державних органів тощо. Так, О. Форостюк, розкриваючи історію та діяльність обновленського руху на теренах Донецького регіону, доходять висновку, що «при здійсненні плану з розвалу церкви влада проводила політику «батога і пряника». Вона заохочувала обновленців пільгами та підкупом. Їм дозволялося сплачувати знижені податки, користуватися найкращими храмами» [55]. Автор стверджує, що «влада сприяла міжконфесійній ворожнечі, яка була спрямована на послаблення позицій церкви», і це призвело до того, що «наприкінці 20-х років уряду вдалося поставити православні церкви, принаймні, їх вищу владу, під свій контроль» [56]. Крім того, автор звертається до діяльності Соборно-єпископської церкви та руху «істинно-православних».

Різним аспектам історії РПЦ у південному регіоні присвятили свої дисертації О. Балягузова [57] та О. Бойко [58]. О. Балягузова представила власну концепцію розвитку православної церкви на Півдні України, сформулювала місце та роль радянських органів та більшовицької партії у розколі, висвітила історичний розвиток обновленської церкви в регіоні у 1920-х роках, але події другої половини зазначеного періоду практично не розкрито, оскільки автор обмежилася чотирма сторінками та загальними фразами.

О. Бойко провів дослідження історії протидії державному наступу на релігію та церкву у міжвоєнний період. Проблему розглянуто крізь призму державно-церковно-суспільних відносин, зокрема визначено потужний вплив української спільноти на долю державно-церковного протистояння. У дисертації автор проігнорував історію конфесій РПЦ, але розглянув становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині у першій половині 20-х років ХХ ст. в окремій статті [59].

Звернули свою увагу на історію православ'я в Україні й священнослужителі. Однією з таких робіт є книга протоієрея Харківської єпархії Московського Патріархату М. Матвієнка [60]. Головна мета автора – довести антицерковну діяльність радянської влади на теренах Харківської єпархії. В окремому розділі, присвяченому обновленському рухові, автор лише описує події, не роблячи якихось певних висновків. Роботу написано в офіційному дусі РПЦ Московського патріархату. Книга

перейнята вкрай негативним ставленням до української національної ідеї та всіх православних течій, що діяли на той час в Україні, окрім тихонівців. Усі вони для автора – «вороги православної церкви» [61]. Щодо обновленського руху, то це «провокація державного масштабу, підготовлена органами ДПУ» [62]. Але треба віддати авторові належне, бо його робота виконана на досить широкому документальному матеріалі, включаючи архів СБУ в Харківській області, вносить багато нових фактів і даних, але певна тенденційність до відбору фактів та оцінки подій роблять її, деякою мірою, однобокою.

Над біографістикою українського духовенства плідно працює протоієрей Кримської єпархії Н. Доненко [63]. Його роботи базуються на нововідкритих джерелах та відтворюють тяжку долю патріаршого духовенства. Ставлення до інших конфесій у дослідника цілком негативне, як до неправославних утворень. Роботи можуть бути цінними з двох причин: матеріали біографістики, що дають можливість визначити роль особистості в історії РПЦ та розлоге цитування (автор досить часто повністю цитує багатосторінкові документи партійних та репресивних органів), яке вводить до наукового обігу безліч нових документів.

Аналіз історіографічних здобутків українських істориків з проблематики розколу РПЦ в Україні та історії її конфесій, які утворилися внаслідок цього процесу, показує, що ця робота знаходиться у стані свого «пікового» розвитку. Жодної праці, яка присвячувалася б комплексному вивченню розколу саме РПЦ та її конфесій в Україні немає, публікації обмежуються окремими статтями у збірниках чи, у кращому разі, окремими розділами в загальних монографіях, присвячених історії православної церкви. Праці загальноукраїнського характеру обмежуються вузькою джерельною базою (центральні держархіви, інколи декілька місцевих), відсутністю в роботах використання документів церковного походження, які зберігаються в регіональних архівах в окремих фондах чи як листування у фондах адмінорганів. Винятком може бути зазначена вище монографія О. Ігнатуші, але вона далеко не вичерпує зазначеної проблематики.

Таким чином, робота дослідників на ниві церковної історії 20-30-х років ХХ ст. повинна продовжуватися і, зокрема у вивченні такого складного питання, як розкол РПЦ в Україні, внутрішні й зовнішні рушійні сили розколу та їх взаємна вага, боротьба за українізацію конфесій, міжконфесійна боротьба на рівні «церква-віруючий», знищення владними структурами опозиційно налаштованого духовенства та мирян і багато інших питань.

Лише за таких умов буде можливе створення комплексної історії конфесій РПЦ з широким залученням не лише документальних збірок центральних архівів, а й місцевих, що дасть можливість реконструювати

розвиток православ'я із виділенням регіональних особливостей шляхом залучення до наукового обігу широкого спектра джерел (архівні документи, церковна та світська періодика, мемуаристика тощо) та надбань вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за походженням, ступенем вірогідності й змістом опубліковані та неопубліковані джерела. У процесі її опрацювання вивчено та використано неопубліковані архівні документи з понад 150 фондів 19 архівосховищ України: Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Автономної Республіки Крим та державних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської і Чернігівської областей та матеріали інформаційних джерел періоду 20-30-х рр. минулого століття.

Автор *висловлює глибоку подяку* за розуміння і підтримку працівникам українських архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, державних обласних архівів, особливо теплі слова подяки хотілося б висловити на адресу своїх батьків: Петра Микитовича та Світлани Панасівни Тригуб, друзям – за розуміння, підтримку і допомогу та багатьом іншим – за чуйність, поради, розуміння і сприяння, хто не залишався байдужим до даних наукових пошуків.

* * *

Монографія є частиною проекту Канадського інституту українських студій (КІУС) «*Православна церква в лежачих тоталітарного режиму (20-30-х рр. ХХ ст.) (на матеріалах України)*», затвердженого Комітетом КІУСу від 17 квітня 2005 р. Виконання проекту стало можливим завдяки дотації з **Вічного фонду імені Олександра та Галини Кулагиних** при Канадському інституті українських студій Альбертського університету.

Автор завдячує директору КІУСу докторові Зенону Когуту та його заступникові докторові Богдану Кліді за підтримку дослідницького проекту.